
प्रकरण पाचवे

उपसंहार

भीमराव वाघचौरे यांच्या " रानखळगी " व " पाणाघळी " या कादंब-याचा अभ्यास करताना " मराठी कादंबरी आणि मराठवाडयातील कादंबरीलेखन या पहिल्या प्रकरणात आपण कादंबरीची व्याख्या, कादंबरीचे स्वरूप, कादंबरीचे वेगळेपण, कादंबरीचे घटक, कादंबरी व इतर वाङ्.मयप्रकार यांच्यातील तुलना व मराठवाडयातील कादंबरीलेखन, ग्रामीण कादंबरीची वाटचाल इ. गोष्टीवर भर दिलेला आहे.

" कादंबरी हा वाङ्.मय प्रकार मूळचा भारतीय की पाश्चात्य याची थोडक्यात चर्चा करून हा प्रश्न अनुत्तरीत राहिला असे दिसून आले. कादंबरीच्या काही ठळक घटकांचा आढावा घेतला आहे. कादंबरीमध्ये कथानक या घटकाला फार महत्वाचे स्थान आहे. कथानकात कार्यकारणभाव आढळून येतो. कथानकाभोवतीच कादंबरीचा सारा पट फिरत असतो. कथानकानंतर कादंबरीमध्ये व्यक्तिचित्रणांला फार महत्त्व असते. व्यक्ती ही कादंबरीच्या केंद्रस्थानी असते आणि त्याच्या अनेक गुण विशेषांचे, स्वभावाचे चित्रण कादंबरीत आलेले असते. त्यामुळे कादंबरीतील पात्राचे चित्रणाला आणि त्याच्यातील परस्पर संबंधांच्या चित्रणाला अधिक महत्त्व येते. या घटकाला सुध्दा कादंबरीत महत्वाचे स्थान आहे. कादंबरीत चित्रित झालेले प्रसंग योग्य वातावरणानिर्मितीमुळे जिवंत व वास्तव वाटत असतात. कादंबरीत व्यक्त झालेली भाषाशैली कादंबरीतला आशय अधिक समृद्ध करीत असते. भाषा ही आशय व्यक्त करण्याचे माध्यम असते. भाषाशैली जितक्या प्रभावीपणे व्यक्त झालेली असते तितकीच कादंबरी परिणामकारक होत असते. वरील सर्व घटकांनीच कादंबरी आकाराला येत असते. असे आपण या प्रकरणातच पाहिले. विस्तृत जीवनदर्शन हा कादंबरीचा पाया असल्याने कथा, कविता, नाटक यांच्यापेक्षा कादंबरी हा वाङ्.मयप्रकार वेगळा ठरतो. कथा, कविता, नाटक, चरित्र, ललितगद्य

प्रवासवर्णने या वाङ्. मयप्रकाराची सर्व वैशिष्ट्ये कादंबरीने आत्मसात केलेली असतात म्हणून यांच्यापेक्षा कादंबरीवाङ्. मय प्रकार महत्त्वाचा ठरतो. याचबरोबर कादंबरीमध्ये सामाजिकता, रंजकप्रधानता व ऐतिहासिकता हे प्रवाह आढळून येतात. याच प्रवाहास भालचंद्र नेमाडे यमुनापर्यटन, मुक्तामाला व मोचनगड प्रवृत्ती असे म्हणतात व ही प्रवृत्ती मान्य करूनच पुढे आपण ग्रामीण साहित्याचा विचार केलेला आहे.

या प्रकरणामध्ये मराठी ग्रामीण कादंबरीचे स्वरूप लक्षात घेताना, ग्रामीण आणि प्रादेशिक या संज्ञांचा उदायोह केला आहे. आनंद यादव, नागनाथ कोत्तापल्ले, चंद्रकांत बांदिबडेकर, मधू कुलकर्णी, र. बा. मंचरकर या अभ्यासकांची मते पाहून ग्रामीण व प्रादेशिक या संज्ञेत भेद आहे हे पाहिले. एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशातील निरर्ग तेथील माणसाच्या मनाची जडणाऱ्या घटना त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक परंपरा आणि त्या लोकांच्या जीवन जगण्याची पध्दती आणि त्यांची भाषा यातून त्या भूप्रदेशाची प्रादेशिकता व्यक्त होत असते वरील सर्व वैशिष्ट्यांचा ज्या कादंबरीमधून आविष्कार झालेला असतो त्या कादंबरीला प्रादेशिक कादंबरी असे म्हणता येईल. प्रादेशिकता ही व्यापक संज्ञा असून ग्रामीणताही प्रादेशिकतेच्या संज्ञेपेक्षा काही क संकुचित स्वरूपाची आहे त्यामुळे ग्रामीणतेची सर्व वैशिष्ट्ये प्रादेशिकतेमध्ये अंतर्भूत होतात. आनंद यादव, ग्रामीणतेचा परिघ प्रादेशिकतेच्या परीघापेक्षा मोठा असतो असे मानतात ही त्यांची भूमिका नेमकी उलटी आहे. प्रादेशिकतेमध्ये ग्रामीणता सामावलेली असते. या संबंधीचा विचार प्रस्तुत प्रकरणामध्ये विस्ताराने केला आहे.

भीमराव वाघचौरे यांच्या कादंब-यांच्या अभ्यासाकडे वळण्या-पूर्वी पहिल्या प्रकरणातच ग्रामीण कादंबरीची परंपरा अभ्यासने आवश्यक होते. " बळीबा पाटील " व " पिराजी पाटील " या प्रारंभीच्या ग्रामीण कादंब-यापासून आजपर्यंत तिचा विकास कसा होत गेला याचा आढावा घेतला आहे. हा अभ्यास करताना " शेतक-यांचा असूड " चा विचार अपरिहार्य असल्याने त्याचाही विचार येथे केला आहे. " शेतक-यांचा असूड " हा वैचारिक ग्रंथ असला तरी या ग्रंथामधून तत्कालीन शेतक-यांच्या अवनत परिस्थितीचे वास्तवदर्शांनी जीवनचित्रण आले आहे. कादंबरीतील वास्तवतेच्या मुददयाशी या ग्रंथातील वास्तव जीवनाचे चित्रण पडताळून पाहता येते. वास्तवजीवन चित्रणाबरोबरच या ग्रंथात कादंबरीच्या भाषेची काही वैशिष्ट्ये आढळतात हे दिसून आले यामुळेच या ग्रंथाचा विचार केला. ग्रामीण कादंबरीचा विकास पाहताना, ना. वि. कुलकर्णी साने गुरूजी, र. वा. दिघे, विभावरी शिरकर, व्यंकटेश माडगूडकर, उधदव शोबके, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव, महादेव मोरे इ. ग्रामीण कादंबरीकारांच्या साहित्याचा आढावा घेतला समाजातील कष्टकरी लोकांच्या जीवनाचे चित्रण ना. वि. कुलकर्णी यांच्या कादंब-यात येते तर ग्रामीण कादंबरीलानिसर्गांच्या अगदी जवळ पोहचविण्याचे काम र. वा. दिघे यांनी केले. ग्रामीण वातावरण मनोरंजन पध्दतीने ग. ल. ठोकळ यांनी चित्रित केलेले आढळते. तर कौकणातील अस्सल ग्रामीणत्वाच्या छुणात साने गुरूजीच्या " श्यामची आई " या पुस्तकात आढळतात. तर मांग, गास्डी सारख्या दलित जीवनाचे चित्रण स्त्रियांच्या वेदनेला वाचा फोडण्याचे काम विभावरी शिरकर यांनी आपल्या लेखनातून केले. तर माणदेशातील रक्षा निसर्ग व रांगडी माणसे यांचे जीवनचित्रण व्यंकटेश माडगूडकर यांनी प्रभावीपणे केले आहे. तो पर्यंतच्या ग्रामीण कादंबरीची बंधने झुगारून उधदव शोबके यांनी आपले लेखन केलेले आहे " हे " धग " मधून दिसते.

प्रादेशिक कादंबरी म्हणून " धम " महत्वाची कादंबरी ठरते. रा. रं. बोराडे यांनी निवेदन आणि संवाद बोलीभाषेतूनच हे " पाचोबा " ही कादंबरी लिहिली. तर आनंद यादव यांनी यंत्रयुगाचा कृषीजीवनावर काय परिणाम झाला हे " गोतावडा " मधून व्यक्त केले. महादेव मोरे यांनी दूक ड्रायव्हर, किलनर, अशा लोकांच्या जीवनावर आधारित आपले लेखन केले आहे. अशा प्रकारच्या विविध विषयावर लेखन झालेले दिसते. ग्रामीण जीवनाच्या चित्रणाच्या कक्षा काहीएक प्रमाणात विस्तारलेल्या आढळतात.

तसेच मराठवाडयातील ग्रामीण कादंबरीचा विकास कसा होत गेला हे पण आपण पाहिले. मराठवाडयातील ग्रामजीवन, कुटूंबव्यवस्था, ग्रामीण जीवनातील ताणतणाव, स्त्री, परंपरा, निजामी राजवटीचा परिणाम, संरजामशाहीचा ग्रामीण जीवनावर झालेला परिणाम, सामाजिक विषमतेची छोल दरी अशा विविध विषयावर मराठवाडयातील लेखकांनी कादंबरी लेखन केले आहे.

बी. रघुनाथ यांनी निजामी राजवटीने चिरडल्या जाणा-या सामान्या लोकांचे जीवन आणि संरजामशाहीने सामान्य लोक कशाप्रकारचे जीवन जगतात याचे चित्रण आपल्या कादंब-यात केले आहे तर. रा. रं. बोराडे यांनी शहरीकरणामुळे ग्रामीण उद्योगाना कशी अवनती आली, दुष्काळाने ग्रामीण जीवनावर काय परिणाम होतो, उच्चशिक्षणामुळे ग्रामीण परिसरात निर्माण झालेले प्रश्न आणि ग्रामीण राजकारण या विषयावर लेखन केले. गावठी पुढा-याच्या दडपणाखाली भरडून निघालेल्या लोकांचे प्रश्न ना. धों महानोर यांनी आपल्या गांधारी कादंबरीत मांडले आहेत. तर

तर नागनाथ कोटतापल्ले यांनी जातियता, वर्णावस्था, सामाजिक भेदभाव या गोष्टींना ग्रामीण जीवनात किती हीन स्वरूप प्राप्त झाले आहे. याचे चित्रण केले आहे. वासुदेव मुलाटे, यांनी ग्रामीण सहकारातील झुटाचार आपल्या कादंबरीत मांडला आहे. आणि याच पार्श्वभूमीवर पुढील प्रकरणात भीमराव वाघचौरे यांच्या कादंब-यांचा अभ्यास केला आहे.

“ रानखळगी ” आणि “ पाणाघळी ” या कादंब-यातील जीवनचित्रणा या दुस-या प्रकरणात आपण या कादंब-यात प्रकट झालेले ग्रामीण जीवनचित्रणाचा विचार केला आहे.

“ रानखळगी ” या कादंबरीत दुष्काळाने ग्रामीण जीवन कसे होरपळून जात. निसर्ग आणि मानव यांच्यातील संघर्ष कसा तीव्र आहे. दुष्काळाने आलेल्या परिस्थितीने माणूस कसा हतबल होतो. परंतु त्यावर मात करून या संकटातून बाहेर पडण्याची, शिकण्याची धडपड करणा-या दामाची व्यथा या कादंबरीतून प्रकट झाली आहे तर “ पाणाघळी ” या कादंबरीत एका शेतमजुराच्या जीवनातील दुःख, दारिद्र्य, उपासमार, संकटे यांचे चित्रण आले आहे. घर सावरण्यासाठी या कादंबरीतील नायक “ भगा ” च्या संसाराची कशी परवड होते याचे शोकात्म चित्रण भीमराव वाघचौरे यांनी केले आहे.

या दोन्ही कादंब-यातील कुटूंबाचे त्यांच्या दारिद्र्याचे प्रभावी चित्रण भीमराव वाघचौरे यांनी केले आहे. त्यामुळे या लोकांच्या जीवनपद्धतीवर प्रकाश पडतो. दारिद्र्य, उपासमार, दुःख, नाते-संबंधातील हेवेदावे, लोकांचे परस्परसंबंध ग्रामीण व्यवहार, लग्न कार्य, प्राण्यावरील प्रेम, कृषीकर्मातील व्यवहार, ग्रामजीवनातील स्त्री, परंपरा, संकेत, ग्रामवैशिष्ट्ये, लोकमानस याचे चित्रण या कादंब-यात आल्याने या कादंब-यातील जीवनपद्धतीचे आकलन आपणाला होते.

या दोन्ही कादंब-यामध्ये नायकाला संकटकाळी अनेकाची मदत होती. इतरांसाठी निःस्वार्थीपणे मदत करणे, आपल्या चांगुलपणाचा दुस-यांना फायदा देणे अशा वृत्तीने जगणारी माणसे आजही खेड्यात आढळतात याचे चित्रण, जयवंता गिरासेभाऊ, प्राचार्य, मन्सुब यांच्या जीवनचित्रणातून येते तर चांगुलपणाचा फायदा घेऊन फसवणारी माणसेही ग्रामीण भागात आढळतात याचे चित्रण पंडा पाटील, वाकडीचा पाहूणा, जगू, दिना यांच्या जीवनचित्रणातून येते. स्त्रियांच्या सहनशीलतेचे व त्यांच्या दुःखद कष्टदायक, सोशिकपणाचे चित्रण या कादंबरीत आहे. आपल्या घरासाठी, संसारासाठी, नव-यासाठी मन मारून कष्ट करणा-या स्त्रिया ग्रामीण भागात आढळतात. आपल्या मनातील काँडमारा दाखून टाकून सतत कष्ट करणा-या स्त्रियांचे जीवनचित्रण दामाची आई, आजी, परभा यांच्या माध्यमतून लेखकाने केले आहे हे दिसून येते.

दलितापेक्षाही भयानक आणि लाजिरावाण जीवन जगणारा एक दलितेतर समाज ग्रामीण भागात आढळतो. त्यांचे दुःख, तयथा, जीवनपध्दती ही दलितासारखीच आहे. फक्त नात्रालाच त्यांची जात आणि कूळ कोठे आहे या सर्व लोकांच्या जीवनाचे प्रभावी चित्रण भीमराव वाघचारे यांनी केलेले आहे. म्हणूनच दलितेतर जीवनातील समस्या अधिक सूक्ष्मतेने व परिणामकारकतेने मांडण्याचा त्यांचा प्रयत्न यशस्वी झाला आहे. दारिद्र्यात जगणा-या दलितेतर लोकांच्या भयावह जीवनाचे चित्रण वाघचारे यांनी प्रभावीपणे मांडले आहे. गरीब शेतक-यांच्या दुःखामागे आर्थिककारण आहे तर दलितांचे दुःख आर्थिक आणि सामाजिक अशा दोन स्तरावरील असते. हा भाग ध्यानात घेऊनही दामाच्या वाट्याला येणारे दुःख दाहक आहे. याची अनुभूती रानखळगी या कादंबरीतून येते.

अशाप्रकारे या प्रकरणात काटंब-यातील कुटूंबाचे, दारिद्र्याचे चित्रण, संकटकाळी मदत करणा-या लोकांचे चित्रण, चांगुल-पणाचा फायदा घेणा-या लोकांचे स्त्रियांच्या सहनशीलतेचे दामाची शिक्षणासाठीच्या धडपडीचे व भगाच्या जीवनाच्या परवडीचे चित्रण आले आहे.

तिस-या प्रकरणात " रानखळगी " व " पाणाघळी " या काटंब-याच्या वाडू. मयीन गुणावत्तेचा विचार केला. या दोन्ही काटंबरीतील घटनाप्रसंग, व्यक्तिरेखाटन आणि वातावरण या गोष्टीचे प्रभावी व परिणामकारक चित्रण लेखकाने केले आहे.

या दोन्ही काटंब-यातील घटनाप्रसंग भीमराव वाघवीरे यांनी प्रभावीपणे रेखाटले आहेत. अनेक प्रसंगातून पात्राच्या जीवन जा जगण्याच्या पध्दती, त्याचे आचार-विचार याचे प्रभावी चित्रण वाघवीरे यांनी केले आहे. अनेक घटनाप्रसंग वपस्तव वाटावेत इतक्या ताकदीने चितारले आहेत. कृषीकर्मातील कामे करताना आप्पा व दामाचे प्रसंग, प्राण्यांवर असलेले प्रेम, शिक्षणासाठीची दामाची धडपड, दामाने शिकावे म्हणून त्याच्या आई वडिलांची तळमळ, दामाची उपासमार, दामाच्या कुटूंबाचे दारिद्र्य हे " रानखळगी " मध्ये आलेले प्रसंग व घटना वास्तव जीवनाचा प्रत्यय देतात तर " पाणाघळी " मध्ये भगाच्या बापाचा मृत्यू, संसाराची भगावर आलेली जबाबदारी, गोंधळलेल्या भगाला मन्सुब्या आधार, शांतीच्या लग्नासाठी शेरडं विकणारा भगा, जगूच्या नोकरीसाठी शेत गहाण ठेवणारा भगा आणि एक एक भावडे त्याला सोडून जातात ते प्रसंग लेखकाने प्रभावीपणे व परिणामकारकतेने चित्रित केले आहेत.

या दोन्ही कादंब-यातील पुस्तक व्यक्तितरेखा त्यांच्या त्यांच्या स्वभाव वैशिष्ट्याप्रमाणे लेखकाने रेखाटल्या आहेत. शिक्षणासाठी धडपड करणारा दामा, रात्रं-दिवस कष्ट करणारे व दामाला शिकविणारे आप्पा, घर सावरण्यासाठी धडपडणारा भगा, स्वतःच्या जीवनात स्थैर्य व सुरक्षितता निर्माण होताच भगाला सोडून जाणारे धूर्त, स्वाधीन जगू व दिना अशी वेगवेगळी पात्रे लेखकांनी त्यांच्या स्वभाव वैशिष्ट्याप्रमाणे चितारली आहेत तर स्त्री व्यक्तितरेखा उभी करताना स्त्रियांची सौमिक वृत्ती आपले घर, नवरा यांना दैवत मानण्याची प्रवृत्ती, दैववादावर असलेला विश्वास, रटी, परंपरा, संकेत यांचे पालन करण्याची प्रवृत्ती आणि जे येईल ते भोगायची असलेली तयारी अशा स्त्री स्वभाववै-शिष्ट्यांचा वापर कसून वाघचौरे यांनी दामाची आई, आजी, परभा यांच्या व्यक्तितरेखा, उभया केल्या आहेत. पात्रे उभी करण्याचे लेखकाचे कौशल्य दिसून येते. तसेच व्यक्तिचित्रणे वास्तव वाटावीत इतक्या प्रभावीपणे चित्रित करणे हे भीमराव वाघचौरे यांच्या लेखणीचे वैशिष्ट्य दिसून येते.

तसेच कादंब-यातील वातावरण अस्सल ग्रामीण आहे. ग्रामीण शेतक-याच्या व शेतमजुराच्या जीवनाचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे. त्यामुळे प्रसंग उभे करताना उत्कृष्ट वातावरण निर्मिती वाघचौरे यांनी केली आहे. शेतकाम करताना, पेरणी करताना, प्राण्यावरील प्रेमाचे अनेक प्रसंग लेखकाने प्रभावी वातावरणांमुळे वास्तव वाटावेत असे रेखाटले आहेत तर दामाची उपासमार, होरपळलेली यामुळे दुष्काळी वातावरणाची निर्मिती होते. तर भगाच्या बापाचा मृत्यु, गोंधळलेला भगा, मुन्सुब आधार देतो. तो प्रसंग, जगू व दिना घर सोडून जातात तो प्रसंग व भगाचा मृत्युचा प्रसंग लेखकाने योग्य वातावरणाने चित्रित केला आहे. प्रसंगातील

नेमकेपण, सूक्ष्म निरीक्षण, ग्रामीण वातावरणातील बारकावे याचे जाण असलेली लेखकाची समज व वातावरणाला साजेशी वापरलेली भाषा इ. वैशिष्ट्ये वाघचौरे यांच्या लेखणीची आढळतात.

यांच्या प्रकरणात " भीमराव वाघचौरे यांच्या कादंब-याची भाषा व निवेदनशैली " याचा विचार केला आहे. या कादंब-यातील भाषा ही मराठवाडयातील वैयापूर जि. औरंगाबाद या प्रादेशिक पट्टयातील बोलीभाषा आहे. या प्रादेशिक पट्टयातील बोलीभाषेची अनेक वैशिष्ट्ये ह्या कादंबरीत आढळतात. लेखकाचे वास्तव्य असलेल्या ठिकाणाची ही बोलीभाषा या कादंब-यामध्ये प्रभावीपणे अविष्कृत झाली आहे.

या कादंब-यामध्ये निवेदनाची आणि संवादाची भाषा ही बोलीभाषाच आहे. " रानखळगी " या भाषेचे निवेदन प्रथमपुस्की आहे तर पाणाघळीचे निवेदन तृतीयपुस्की आहे. निवेदनाची भाषा ही नागरवळणाची असावी की बोलीभाषा असावी याची अनेक अभ्यासकांच्या मतांच्या आधारे चर्चा केली आहे. आनंद यादव यांनी ही निवेदनाची भाषा बोलीभाषा असावी असे मत मांडले आहे. कारण नागर वळणाच्या भाषेने अनेक वर्षांचे संस्कार पचवलेले असतात. तसेच बोलीभाषेत निवेदन आले तर लेखकाला जे सांगायचे असते ते तो सांगू शकणार नाही तो पात्राशीच एकस्य होऊन जाईल अशी भूमिका घेतली आहे. गो. मा. पवारांची ही भूमिका स्वीकारूनच आपण या कादंबरीतील निवेदनाच्या भाषेचा विचार केला आहे. तेव्हा असे आढळले की ग्रामीण बोलीभाषेचा निवेदनाची भाषा म्हणून या कादंबरीत भीमराव वाघचौरे यांनी वापर केला आहे. त्यामुळे मराठवाडयातील प्रादेशिक पट्टयातील अनेक शाब्द या कादंब-यातील आलेले पण त्याचा अर्थ अन्य भौगोलिक प्रदेशातील

वाचकांना लागत नाही. अडचण वाटते. या कादंबरीचा निवेदनाची भाषा नागरभाषा असती तर या कादंब-यामधून व्यक्त होणारे जीवन आकलनास अधिक सोपे झाले असते. तृतीय पुष्पी निवेदनातून प्रसंगाकडे, घटनांकडे लेखक तिरकसपणे पाहून आले मत नोंदवू शकतो. पण " रानखळगी " मध्ये हे घडत नाही त्यामुळे लेखकावर मर्यादा पडतात. " पाणाघळी " मध्ये मात्र निवेदनाची भाषा तृतीय पुष्पी आहे. तरी पण निवेदन मात्र बोलीभाषेतच आहे. त्यामुळे याही कादंबरीतील अनेक शब्दांचे अर्थ लागत नाहीत ही या कादंबरीच्या निवेदनाच्या भाषेची मर्यादा.

या कादंब-यातील संवादांची भाषा मात्र खूपच वैशिष्टपूर्ण आहे. मराठवाडयातील भाषेची लयबद्धता, लवचिकता प्रादेशिक वैशिष्टयांसह व्यक्त झालेली आहे. ही संवादाची भाषा पात्रांप्रमाणे, घटनाप्रसंगाप्रमाणे, वातावरणाप्रमाणे बदलताना दिसते. कृषी-कर्मातील अनेक शब्द, मराठवाडयातील बोलीभाषेचे वैशिष्ट्ये घेऊन आलेले अनेक शब्द या कादंब-यात आलेले आहेत. त्यामुळे संवाद अधिक प्रवाही झाले आहेत. या संवादातून म्हणायी, वाक्यप्रचार याचा वापर लेखकाने नेमकेपणाने केलेला आहे. अनेक म्हणायी-वाक्यप्रचार मराठवाडयाच्या सांस्कृतिक व सामाजिक वातावरणाचे विशेष घेऊन आलेले आहेत. तसेच मराठवाडयावर दीर्घ काळ निजामी राजवट होती. त्यामुळे कॅडंटी व उर्दू भाषेचा प्रभाव असणारे अनेक शब्द या कादंब-यातील संवादात आलेले आहेत. दृश्य वस्तू आणि दृश्य प्रसंग हे नेमक्या शब्दात पकडून वास्तवतेचा आविष्कार या कादंब-यामध्ये आढळतो. त्यामुळे दृकप्रत्यता व लवचिकता या गोष्टींमुळे कादंब-यांच्या भाषेला सामर्थ्य प्राप्त झाले आहे. भाषेच्या दृष्टीने या दोन्ही कादंब-या या खूपच परिणामकारक आहेत. उपसंहारांमध्ये अभ्यासांती हाती आलेले निष्कर्ष मांडले आहेत.

संदर्भ सूची

अ. साधन ग्रंथ सूची

१. वाघचौरे, भीमराव " रानखब्गी " साकेत प्रकाशन
औरंगाबाद पहिलो आवृत्ती
१९८८
२. वाघचौरे, भीमराव " पाणाघळी " साकेत प्रकाशन
औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती
१९९४